

यशवंतराव चव्हाण यांची शिक्षणविषयक संकल्पना

वैशाली प्रकाश पवार

श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुणे

यशवंतराव चव्हाण यांच्यावर उदारमतवादी विचाराचे संस्कार झाले होते. उदारमतवादामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानले जाते. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी व्यक्तीवर असणारी सर्व प्रकारची बंधने काढून टाकून तिला मुक्त केले गेले पाहिजे. व्यक्तीवर कुटूंबसंस्था, जातसंस्था, धर्मसंस्था, राज्यसंस्था बंधने टाकीत असते. त्यामुळे व्यक्तीच्या विकासामध्ये अडथळे निर्माण होतात. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री झाल्यानंतर त्यांनी सर्वप्रथम व्यक्ती विकास करण्याचे ध्येय समोर ठेवले. व्यक्ती विकासासाठी व्यक्तीला स्वातंत्र्य मिळणे गरजेचे होते. राज्यघटनेने व्यक्तीला औपचारिक स्वातंत्र्य दिले असले तरी खऱ्या अर्थाने व्यक्ती आपल्या स्वातंत्र्याचा वापर करू शकत नव्हती. कारण संपूर्ण महाराष्ट्रीयन समाजामध्ये जातीव्यवस्था होती. ही जाती व्यवस्था समाजातील केवळ उच्च जातींनाच शिक्षणाचा अधिकार देत होती. इतर कनिष्ठ जातींना शिक्षणाचा अधिकार नाकारत होती. जोपर्यंत कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा अधिकार मिळणार नव्हता तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने त्यांचा विकास होणार नव्हता. यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्याला मिळालेल्या राजकीय सत्तेचा वापर कशासाठी करावयाचा? याचा निर्णय घेतला होता. आपल्याला मिळालेल्या राजकीय सत्तेचा वापर समाजातील कनिष्ठ, दुर्बल, मागासलेल्या गरीबविकासापासून दूर गेलेल्या घटकांसाठी करावयाचा हे यशवंतराव चव्हाण यांचे ध्येय होते. या ध्येयाला अनुसरून महाराष्ट्रातील शैक्षणिक विषमता, मागासलेपण दूर करण्यासाठी सार्वजनिक धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न यशवंतराव चव्हाण यांनी केला. शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भाग मागासलेला किंवा अविकसित राहण्यामागचे कारण म्हणजे ग्रामीण भागामध्ये शिक्षणाकडे पाहण्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन आहे. शिकून काय होणार आहे? अशा प्रकारची भ्रामक जाणीव ग्रामीण भागातील समाजामध्ये होती. शिक्षण हे विकासाचे, प्रगतीचे एक साधन आहे यावर ग्रामीण भागातील लोकांचा विश्वास नव्हता. यशवंतराव चव्हाण यांच्या समोर फार मोठे आव्हान होते ते म्हणजे ग्रामीण भागातील लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलणे. कारण जोपर्यंत या लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलत नाही तोपर्यंत शासनाने कितीही उत्कृष्ट शिक्षणाबद्दलचे सार्वजनिक धोरण आखले तरी त्याचा फायदा या लोकांना मिळणार नाही. त्यामुळे यशवंतराव चव्हाण यांनी एका बाजूला शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण करण्याचे सार्वजनिक धोरण आखले तर दुसऱ्या बाजूला सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण या योजनेद्वारे ग्रामीण भागातील लोकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा सकारात्मक दृष्टीकोन देखील तयार करण्याचा प्रयत्न केला.

यशवंतराव चव्हाण यांनी शैक्षणिक क्षेत्रातील निर्णय घेतले. त्याबरोबरच त्यांनी शिक्षणाच्या क्षेत्रातील सार्वजनिक निर्णय घेतले. यशवंतराव चव्हाण आर्थिक क्षेत्र, राजकीय क्षेत्र यांना जेवढे महत्त्व देत होते तेवढेच महत्त्व शिक्षणाच्या क्षेत्राला देखील देत होते. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील कार्य असे शिक्षणाचे स्वरूप नव्हते. शिक्षण हे एक प्रकारचे तत्त्व आहे अशी फोड करून हा विषय मांडण्याचे कारण म्हणून शिक्षण हे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन या स्वरूपात राहात नाही. बहुजन हिताय बहुजनसुखाय या स्वरूपात शिक्षणाचा विस्तार होतो. त्यामुळे 'हित व सुख या दोन्ही कल्पना शिक्षणात आहेत. बहुजन या शब्दाचा अर्थ ब्राह्मण समाजापासून ते आदिवासी समाजापर्यंतचा सर्व समाज असा त्याचा अर्थ होतो. यामुळे शिक्षणात आर्थिक हित आणि शिक्षणातून सुखप्राप्ती म्हणजे गुणवंत किंवा दर्जेदार जीवनाची कल्पना यशवंतराव चव्हाण मांडतात. लोक राजकीय सत्तेच्या आज्ञांचे पालन का करतात? याचे जेरिमी बेनथम आणि जॉन स्टुअर्ट मिल यांच्या मते, एखाद्या गोष्टीची उपयुक्तता हे असते. यशवंतराव चव्हाण यांनी बहुजनाच्या विकासाची उपयुक्तता शिक्षणाच्या स्वरूपात ओळखली होती. मात्र यशवंतराव चव्हाण जेरिमी बेनथम यांचा उपयुक्ततेचा

TRUE COPY

विचार घेत नाहीत. तर जॉन स्टुअर्ट मिल यांचा उपयुक्ततेचा विचार घेतात. त्या विचारात उदारमतवाद आहे. याची जोड महात्मा फुले, गणपतराव चव्हाण आणि राजश्री शाहू महाराज यांच्या विचारांची यशवंतराव चव्हाण देतात.

व्यक्तीच्या विकासाचे मुख्य साधन शिक्षण आहे. शिक्षण घेऊनच व्यक्ती, समाज व राष्ट्र यांची प्रगती होईल. जसे चव्हाण शिक्षणाकडे इंग्रजां प्रमाणे बळ म्हणून पाहत नव्हते किंवा वैदिकप्रमाणे वर्चस्वाचे साधन म्हणूनही पाहत नव्हते. चव्हाण यांनी शिक्षणाचा विचार महात्मा फुले यांच्या विचारातून घेतला. विद्येचा संबंध त्यांनी मनुष्य असण्याची जोडला. ज्ञानवंत होणे हा मुद्दा मनुष्याला पशूपासून वेगळा करतो.

यशवंतराव चव्हाणांनी शिक्षणासाठी मुख्यमंत्रिपद पणाला लावले होते. दारिद्र्यामुळे ज्यांना शिक्षण घेता येत नाही अशा सर्व जातीधर्मातील गरिबांच्या मुलांना मोफत शिक्षण द्यावे या प्रस्तावाला वित्तमंत्री जीवराज मेहता यांनी विरोध केला. तेव्हा इतकी आवश्यक व पुरोगामी योजनाही आम्ही हाती घेणार नसू तर हे मुख्यमंत्रीपद काय कामाचे? असे म्हणून चव्हाण बैठकीतून उठून गेले. चव्हाण यांनी शिक्षणासाठी मुख्यमंत्रिपद पणाला लावले. त्यानंतर बी. सी. वई. बी. सी चे नाममात्र फॉर्म भरून घेऊन मोफत शिक्षण दिले गेले. शिवाजी विद्यापीठ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, स्वामी विवेकानंद शिक्षणसंस्था, रयत शिक्षण संस्था यांच्या विकासासाठी यशवंतराव चव्हाण यांनी कष्ट केले. या संस्थांचे कार्यक्षेत्र मुख्य शहराच्या बाहेर होते. त्यामुळे चव्हाण यांनी ग्रामीण भागात शिक्षण नेले. तेथे मानवता हा दृष्टिकोन तयार होईल असा आशावाद निर्माण केला. शिक्षणाचे व्यापारीकरण त्यांच्या विचारात नव्हते. स्वातंत्र्योत्तर भारत सरकारचे शिक्षणविषयक सार्वजनिक धोरण अभिजनांसाठी विशेष शिक्षण व सामान्यांसाठी दुय्यम शिक्षण अशा स्वरूपाचे होते. यशवंतराव चव्हाण या मुद्द्यापासून वेगळे होते असे दिसते.

शैक्षणिक कार्याला गती देण्यासाठी पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच व्यावसायिक शिक्षणापर्यंत विविधांगी कार्यक्रम त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर सुरु केला. मुलोद्योग शिक्षणाला चालना दिली. प्रौढ शिक्षणाची व्याप्ती वाढवली. मोफत शिक्षणाची योजना राज्यात प्रथमच सुरु केली त्यामुळे शिक्षणाची दारे सर्वांसाठी खुली झाली. याचा लाभ मागास वर्गातील लोकांना अधिक झाला प्रारंभीच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न 900 पेक्षा जास्त नसेल अशा पालकांच्या पाल्यांना मोफत शिक्षणाचा नियम लागू केला व लवकरच ही मर्यादा बाराशे रुपयांपर्यंत वाढवली. या सोयीमुळे ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार व्हायला चांगली मदत मिळाली. त्याचबरोबर पाचव्या वर्गापासून इंग्रजी हा विषय ऐच्छिक केला. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना इंग्रजी विषय शिकविण्यास नाकारले जाणार नाही याचीही त्यांनी काळजी घेतली मराठवाड्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा यासाठी शैक्षणिक संस्थांना सढळ हस्ते अनुदाने दिली. मराठवाड्याकरिता स्वतंत्र विद्यापीठाची शिफारस करून 23 ऑगस्ट 1958 रोजी पंडित नेहरू यांच्या हस्ते त्याचे उद्घाटन केले. दक्षिण महाराष्ट्रासाठी कोल्हापूर येथे शिवाजी विद्यापीठ स्थापन करण्याचा निर्णय यशवंतराव चव्हाण यांनी आपल्या मुख्यमंत्रीपदाच्या कारकिर्दीत घेतला व विद्यापीठाची स्थापना 18 नोव्हेंबर 1962 रोजी राधाकृष्णन यांच्या हस्ते झाली.

यशवंतरावांनी सातारा येथे सैनिकी शाळा स्थापन केल्याने नॅशनल डिफेंस अकॅडमीसाठी शिक्षण मिळण्याची सोय स्कूलमध्ये उपलब्ध झाली. भारतातील अशा प्रकारचे हे पहिले सैनिकी स्कूल होते. आदिवासी मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी एक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला. शिक्षणाची गंगा आदिवासींपर्यंत पोहोचविण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आश्रमशाळांची योजना केली. शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवणारे असे अनेक निर्णय यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली घेण्यात आली. औरंगाबाद आणि कराड येथे दोन नवीन इंजिनिअरिंग महाविद्यालय काही इंजिनिअरिंग कॉलेजचा केंद्र सरकार पुरस्कृत करण्यात येणाऱ्या इंजिनिअरिंग कॉलेजमध्ये रूपांतर करण्याचा निर्णय यशवंतरावांच्या कारकिर्दीत झाला. माध्यमिक शाळांची फी वाढीमुळे शासकीय तिजोरीवर ताण पडत असल्याने यशवंतरावांनी फी वाढ करण्यास परवानगी रद्द केली.

यशवंतराव चव्हाण यांच्या शैक्षणिक विचारांची उपयुक्तता या शोधनिबंधात यशवंतराव चव्हाण यांनी आखलेल्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला आहे. शिक्षण हा समाजाच्या कल्याणाचा एकमेव मार्ग आहे. त्यातही गरीब मागासलेल्या समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहामध्ये आणणारे एक प्रमुख साधन म्हणून महात्मा फुले, छत्रपती शाहू महाराज व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पाहिले.

यशवंतराव चव्हाण यांनी देखील बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी त्यांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिले. शिक्षण किंवा वर्चस्वाचे साधन नसून ते व्यक्तीच्या विकासाचे साधन म्हणून यशवंतराव चव्हाण त्याकडे पाहतात. बहुजन हिताय बहुजन सुखाय या स्वरूपामध्ये चव्हाण यांनी आपली शिक्षण विषयक संकल्पना किंवा विचार मांडले आहेत. व्यक्ती विकासाचे साधन म्हणून चव्हाण शिक्षणाकडे पाहतात. ग्रामीण भागाचा विकास शिक्षणाद्वारे करता येईल हा देखील प्रयत्न चव्हाण करताना दिसतात.

समकालीन कालखंडामध्ये शासनाची शिक्षणाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलली आहे. शासन व्यक्ती विकासाचे साधन म्हणून शिक्षणाकडे पाहत नाही अभिजनांसाठी विशेष शिक्षण व सामान्यांसाठी दुय्यम शिक्षण हे शासनाचे समकालीन शिक्षणाबाबतचे सार्वजनिक धोरण आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी त्यांच्या काळात अभिजन व सामान्य यांच्यातील शिक्षणाबाबत असा भेदभाव केलेला दिसत नाही. त्याचबरोबर समकालीन काळात पैसा हा घटक शिक्षणामध्ये महत्त्वाचा ठरत आहे. पैशासाठी गुणवत्तेशी देखील तडजोड केली जात आहे. यशवंतराव चव्हाण यांनी गुणवत्तापूर्ण व दर्जेदार शिक्षणाला प्राधान्य दिले. त्यासाठी त्यांनी कशाचीही तडजोड केली नाही. समकालीन काळात हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो आहे. शिक्षणातून मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करण्याकडे चव्हाण यांनी भर दिला. आज शिक्षणाचे सर्वत्र व्यापारीकरण झालेले दिसत आहे. मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करण्याचे शिक्षणाचे ध्येय दिसत नाही. थोडक्यात, यशवंतराव चव्हाण यांच्या उदारमतवादी दृष्टिकोना इतकेच महाराष्ट्र शैक्षणिक दृष्ट्या विकसित झाला. आपली उद्दिष्टे साध्य करण्याचे साधन शिक्षण आहे. हा चव्हाण यांचा मूलभूत विचार होता. शासनामार्फत गरिबातील गरिबांचे कल्याण करण्यासाठी चव्हाण यांनी शिक्षण हा एक मार्ग निवडला व त्या मार्फत गरीब व मागासलेल्यांचे कल्याण करण्याचा प्रयत्न केला. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या पार्श्वभूमीवरती यशवंतराव चव्हाणांच्या शिक्षणविषयक विचारांची उपयुक्तता अधिक असल्याचे दिसते.

संदर्भ सूची

- 1) तळवलकर गोविंद, २०१२, यशवंतराव चव्हाण, व्यक्तित्व व कर्तृत्व, मौज प्रकाशन, मुंबई.
- 2) पवार प्रकाश, २०१३, यशवंतराव चव्हाणांचे अधिमान्यतेचे राजकारण, समाज प्रबोधन पत्रिका, जानेवारी मार्च २०१३, अंक २०१, पान क्रमांक ३० ते ३८.
- 3) सोहनीश्री. रा., १९८५, मुख्यमंत्री यशवंतराव यांच्या कारकीर्दीतील काही महत्त्वाचे निर्णय, लोकराज्य, यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक, १६ फेब्रुवारी व १ मार्च १९८५, मुंबई, अंक २०, २१, पान क्रमांक ९२.
- 4) भोळेभा.ल., २००४, यशवंतराव चव्हाण राजकारण आणि साहित्य, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 5) चव्हाण यशवंतराव, १९७९, भूमिका, प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे.
- 6) मंगुडकरमा.प., यशवंतराव चव्हाण प्रेरणावकाय, संगमप्रेस, पुणे.
- 7) केळकर भा. कृ. (संपा.), १९८५, यशवंतराव राष्ट्रीय व्यक्तित्व, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- 8) चव्हाण रा. ना., २०१०, यशवंतराव चव्हाण यांचे समाजकारण (संपा. रमेश चव्हाण), रा.ना. चव्हाण प्रतिष्ठान, अक्षर श्रद्धांजली, पुष्प-१८, पुणे.
- 9) चव्हाण यशवंतराव, १९७९, भूमिका, प्रेस्टीज प्रकाशन, पुणे.
- 10) बाबर सरोजिनी (संपा.), २००७, मी पाहिलेले यशवंतराव, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, दुसरी आवृत्ती.
- 11) चव्हाण यशवंतराव, १९९३, महात्मा गांधी व महाराष्ट्र, लोकराज्य, ऑक्टोबर १९९३, मुंबई.
- 12) फडके य.दि., राजकारणाचे बदलते रंगरूप (संपा. श्री. ग. मुणगेकर), सकाळ पेपर्स प्रायव्हेट लिमिटेड, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- 13) व्होरा राजेंद्र, २००२, स्वातंत्र्योत्तर काळातील वैचारिक वाडमय, अमृतसंचय, पुणे मराठी ग्रंथालय, पुणे.